

שירת נתן וחרבו של דוד נילי כהן

עטיפת ספרו של מנחם פינקלשטיין מציגה בתמונה ובמלל את גיבורי הספר: דיוקנו של נתן אלתרמן, שכבר אז אפשר היה להכתירו בתואר המשורר הלאומי של תקומת ישראל, ומכתב של דוד בן-גוריון, העומד בראש העם ובראש צבאו, המופנה למשורר בעקבות "על זאת" (שנכתב במהלך מלחמת השחרור), וכותרתו "אלתרמן היקר" (שם תואר שלא פוזר בנדיבות על ידי בן-גוריון). ביקורתו של נתן אלתרמן על הצבא שדוד בן-גוריון עומד בראשו, מתקבלת באהבה בבחינת "נאמנים פצעי אוהב", ומעוררת לפעולה.

היחסים המיוחדים האלה מהדהדים בעוצמה המוליכה אותנו כשלושת אלפים שנה אחורה לנתן ולדוד אחרים: נתן הנביא ודוד המלך. כזכור, לאחר מפגש בין דוד ובת-שבע שבעקבותיו מודיעה לו בת-שבע שהיא הרה, קורא דוד לאוריה מהחזית כדי להפגישו עם אשתו. לאחר שאוריה מסרב לרדת לביתו, דוד שולח את אוריה אל מותו בחזית, ונושא את בת-שבע לאישה. בשלב זה מופיע נתן הנביא, ומספר לדוד את המשל על "כבשת הרש". כאשר דוד מגיב בזעם על התנהגותו של האיש העשיר, מטיח בפניו נתן: "אתה האיש" (שמואל ב, יב), והוא משמיע כלפי המלך נבואות ענישה, שאותן מקבל דוד ללא עוררין.

מובן מאליו שהנסיבות שבהן מוכיח נתן הנביא את דוד המלך שונות לחלוטין מאלה שבהן מוכיח נתן אלתרמן את דוד בן-גוריון. דוד המלך פעל במכוון, באופן פסול ביותר, בעניין אישי שלו. לעומת זאת, אין שום פסול אישי בהתנהגותו של דוד בן-גוריון. אך הוא נושא באחריות למעשה צבאו.

הנסיבות שונות, ואולם בין שני ההקשרים דמיון לא מבוטל: שני נתן מרשים לעצמם להוכיח את דוד השליט, לא רק בגלל מעמדו, אלא גם בגלל יחסו של השליט אליהם. נתן הנביא פועל בחצרו של דוד המלך. הוא בבירור "נביא חצר", הפעיל לאחר מכן גם בהמלכתו של שלמה, אך הוא נתפס כנביא אמת.

"משורר חצר" הוא כינוי פוגע. משורר אמור להשמיע דברים הפורצים מדם ליבו, והמשקפים את מצפונו. ואילו משורר חצר הוא מי שמגייס את כוחו האומנותי למטרה זרה, כדי להאדיר את כוחו של השליט. מנחם פינקלשטיין דן בשאלה האם היה אלתרמן "משורר חצר" או "משורר לאומי". והוא מגיע למסקנה, שלה שותפים

לדעתו כמעט כל חוקרי אלטרמן, שלמרות קרבתו של אלטרמן לבן-גוריון אין לראותו משורר מטעם אלא איש רוח ששמר על שיקול דעת עצמאי. עם זאת, ברור שבשני המקרים כוח התוכחה, שייתכן שפה ושם אף היה ממותן, נבע מיחסי קרבה ומהידיעה שאוזנו של השליט כרויה.

ונקודת דמיון נוספת: דברי התוכחה של נתן כלפי דוד נעשים באמצעים ספרותיים - נתן הנביא במשל, ונתן אלטרמן בשיר. לדרך זו יתרון גדול. המספר או המשורר מרחיקים עדותם. הם אינם מחויבים לאמת ההיסטורית. הם מספרים סיפור או שרים שיר, שתפקידם לגרום לשומעים להזדהות, להפיק לקח, וליישם את הלקח על המקרה האמתי שהתרחש במציאות.

כידוע התחום של משפט וספרות קנה לעצמו מקום של כבוד בעשרות השנים האחרונות באקדמיה. ספרו של מנחם פינקלשטיין משקף במובהק אסכולה מרכזית של התחום העוסקת בנייתו משפטי של יצירות ספרותיות. הוא בוחן את גישתו של אלטרמן למשפט דרך שירי "הטור השביעי", שרבים מהם התייחסו ישירות למשפט. אסכולה אחרת בתחום של ספרות ומשפט מתייחסת לקריאה הספרותית כאל תכלית הבאה לקדם מטרות חברתיות. על פי אסכולה זו יש לעודד קריאת יצירות ספרותיות הנוגעות במשפט בעיקר כדי לפתח את רגישותם של הקוראים, במיוחד אלה הנושאים בתפקידים שיפוטיים או מעין-שיפוטיים. ההנחה היא שקריאה ספרותית משכללת את הרפרטואר הרגשי שלנו, מאפשרת לנו להזדהות ביתר קלות עם מורכבותם של מצבים, ועם דמויות שוליים, ומחדדת את יכולת ההכרעה שלנו במצבים קשים ובעייתיים. והנה כיוון זה של "משפט וספרות" הוא זה המשמש הן את נתן הנביא, הן את נתן אלטרמן. נתן הנביא מספר לדוד המלך סיפור על "כבשת הרש". הוא מנתק בין השליט למעשה החמור שעשה. דוד מקשיב בעניין לסיפור, מזדהה עם דמות השוליים, הענייה, ומתקומם על העוול שנעשה, והוא גוזר על העשיר עונש, מבלי לדעת שבכך הוא גוזר את דינו שלו. בעוד שבין משל כבשת הרש לסיפור דוד, בת-שבע ואוריה החיתי, קיים מרחק גדול, הרי ששיריו של אלטרמן מתארים מציאות קרובה מאד לזו שהתרחשה בפועל, אף אם לא זהה. וכאשר המציאות מדברת בשיר, ועוד בשפתו של אלטרמן, היא חודרת ללב, היא מזעזעת, היא מעוררת הזדהות עם האחר, והיא מחייבת פעולה מיידית והפקת לקח.

דיברנו עד כה על שתי נקודות מפגש בין דוד ונתן של המאה העשירית לפני הספירה לבין מקביליהם במאה העשרים לספירה: **ראשית**, הקרבה בין איש הרוח לשליט ההופכת את כוח התוכחה לאפקטיבי; **שנית**, השימוש באמצעי הספרותי כדי להעצים את הלקח שעל השליט להפיק. נעבור עתה לנקודה **השלישית**, והיא נוגעת לסוג התוכחה, או לנורמה שאותה מבקשים אנשי הרוח, הנביא והמשורר, להשליט.

משפטן אמריקאי גדול, Lon Fuller, טבע את ההבחנה בין morality of duty ל-morality of aspiration. המוסר של החובה הוא מה שמצווה עלינו מכוח החוק ואנו חייבים למלא אחריו. המוסר של השאיפה הוא המידה הנעלה הלא-מציאותית, שאנו יכולים רק לשאוף אליה. אכן מי מאתנו יכול לעמוד תמיד בחובה לקיים הבטחות, בחובה להימנע מכל דבר שקר, או בחובה לאהוב את רענו כפי שאנו אוהבים את עצמנו? המוסר של השאיפה הוא המוסר האידיאלי של אחרית הימים, אך הוא אינו יכול לשמש בסיס לקיומה של חברה אנושית, כי הוא קובע תקנה שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בה.

ומה דרשו נתן ונתן בשתי התקופות? האם הם שאפו למוסר של השאיפה או שהם הסתפקו במוסר של החובה? לגבי נתן הנביא התשובה פשוטה. מעשהו של דוד מהווה עבירה חמורה. נתן הנביא מדבר, אפוא, בפשטות על מוסר של חובה ולא על מוסר של שאיפה. הוא מתייחס לכללים הבסיסיים האמורים לחייב גם את השליט, גם אין מעזים להעמידו לדין.

ומה לגבי נתן המשורר? כותרת המשנה של ספרו של מנחם פינקשליין היא "נתן אלטרמן על ביטחון, מוסר ומשפט". אך התחושה שלי היא שאלטרמן לא דיבר גבוהה בתחום המוסרי אלא עסק בנורמות התנהגות ראויות במהלך מלחמה או פעילות צבאית. הטמעה של נורמות בתקופת מלחמה אינה קלה. בתקופה הקשה של מלחמת השחרור ובשנים הראשונות לקום המדינה אלטרמן צירף את קולו לאלה שביקשו לעקור מן השורש את האמרה לפיה "ברעום התותחים, שותקים החוקים". אלטרמן ביקש לבסס נורמות משפטיות ברורות ולחנך להן: יש להגן על אוכלוסייה כבושה חסרת ישע; אין לציית לפקודה בלתי חוקית בעליל; אין לערוך משפטי שדה; יש לחקור פעולות לא חוקיות. שירתו היא שירת מוסר, אך היא שיקפה נורמות התנהגות, שקיבלו גושפנקה משפטית. ובמילים אחרות, כמו נתן הנביא בשעתו, גם אלטרמן, לפחות בהקשר הזה, עסק ב"מוסר של חובה", אולי במוסר של חובה בהתהוות, ולא ב"מוסר של שאיפה".

אלא שהכול זורם, וכך גם צורות העימות הלאומי. המלחמות של סוף המאה העשרים שינו עורן, וגם הצבא נאלץ להתמודד עם תופעה חדשה, שקשה היה להגדירה, ויש המכנים אותה לחימה נגד טרור ואחרים מלחמה אסימטרית: מה אפשר לומר על מלחמה המתנהלת בין צבא סדיר ללוחמים שאינם לובשים מדים; מלחמה שקשה לאתר את הצדדים לה; שאין לה חזית ברורה או שדה מערכה; שאין לה מועדים ברורים ואין לה סוף; מלחמה שבה מוצבים כלי נשק בבתי ספר או בתי חולים? האם מדובר בהתקוממות אזרחית של עם כבוש או בעימות עם ישות

מדינית, שהוא כמו מלחמה ואולי הוא פחות ממלחמה? ומהם הכללים החלים על כל אחד מהמצבים? למעשה, אין תשובה ברורה לשאלות הללו, והן מעסיקות משפטנים, מעצבי מדיניות ופילוסופים בעולם כולו.

אם עד כה היו הגיבורים שלנו נתן ודוד, עתה נכנס לתמונה גיבור נוסף, הוא הפצ"ר, המופקד, לפחות בשלב הראשוני, על קביעת דיני המלחמה. התייחסנו לשלושה מאפיינים של פעולתם של נתן הנביא ונתן המשורר: **ראשית**, קרבתם לשליט ומידת עצמאותם; **שנית**, האופן הספרותי שבו העבירו את המסר; **שלישית**, נורמות המוסר שקבעו, המושתת על מוסר של חובה. והנה ודאי לא תופתעו לשמוע שמהלך פעולתו של הפצ"ר מנחם פינקלשטיין מקביל במובן מהלך פעולתם של הנביא והמשורר.

ראשית, כמו נתן הנביא ונתן המשורר גם הפצ"ר, מעין מבקר פנים, נתון בדואליות נורמטיבית. מצד אחד, הוא חלק מהמנגנון הצבאי, הוא שייך לחצר הצבאית, והוא כבול בשרשרת היררכית. ומן הצד השני, הוא אמור לקבוע באופן עצמאי את המגבלות להפעלת הכוח, לשמש בלם מוסרי-משפטי לפעילות הצבא, כי הוא כפוף בראש ובראשונה למצוות החוק. **שנית**, מגבלות הכוח מתבטאות בשורה של חוקים ותקנות, אך כמו נתן הנביא ונתן המשורר, מעדיף מנחם פינקלשטיין לעשות שימוש באמצעי ספרותי כדי לבטא את הנורמה ולהפנימה. הוא מגייס מחדש את שירת נתן אלטרמן לשירות צבאי במטרה לשכנע את הצבא שאין להיבהל מתוכחת אוהב. **ושלישית**, כל זה נעשה כדי להטמיע נורמות המשקפות **מוסר של חובה** בפעולת הצבא. במהלך מבריק הופכת, אפוא, שירתו של אלטרמן להד קולו של מנחם פינקלשטיין.

השימוש בשירת אלטרמן הוא, כמובן, שימוש שאול מכמה טעמים. אלטרמן לא היה חייל בשירות הצבא שהופקד על קביעת הכללים. הוא פעל כמצפון מוסרי המזוהה עם הפרויקט הציוני ועם מנהיגו. גם התשובה לשאלה מה היה אומר נתן כיום, אינה ברורה כלל. לא רק שקיימת מחלוקת חריפה באשר להמשך הדרך, אלא שהכללים המשפטיים ברורים עוד הרבה פחות. נכון, גם בתקופת אלטרמן היו הנורמות בתהליך של התהוות. מה שנראה היום ברור בעינינו, כמו, למשל, הדגל השחור שמתנוסס בראש הפקודה הבלתי חוקית בעליל, היה טעון בעבר ליבון ציבורי ומשפטי, ושירת נתן אלטרמן הייתה אחד ממוקדי ההטמעה של מוסר החובה הזה. אבל כאמור, כיום נורמות המלחמה עוד ברורות פחות: הן נמצאות בהליך מתמיד של התגבשות, והן מתהוות תוך כדי קרב ותוך כדי קרבות משפטיים.

וכך אומר בית המשפט העליון בפסק דין שעסק בתביעה נזיקית (שנדחתה) של אזרח חברון, תושב השטחים, שנפגע כתוצאה מסיכול ממוקד: "כלי המלחמה השתנו, אך לא רק. לעתים צד נוקט בשבירת הכללים תוך ניצולם, בכדי ליצור יתרון, על כל המשתמע מכך, מול הצד השני. ... הדין הכללי חייב להתמודד עם המציאות בשטח. כך בדיני חיובים, כך בדיני קניין, וכך גם בדיני מלחמה – לרבות הגדרתה של "פעולה מלחמתית" המצויה בתפר שבין דינים אלה לבין דיני נזיקין" (זגייר).

ואגב הדיונים המשפטיים בסיכול ממוקד (שהוכשר) ובנוהל שכן או נוהל אזהרה מוקדמת (שלא הוכשר), דיונים שחלקם מתנהלים בעת לחימה, מזכיר לנו מנחם פינקלשטיין, שברוחו הנבואית הזהיר נתן אלתרמן לא רק מפני ההתנערות מהמשפט, אלא גם מההשתעבדות לו.

הצורך ליצור איזון הולם בין שמירה על צרכי הביטחון לשמירה על זכויות אזרח הופך את תפקידו של הפצ"ר, המופקד על גיבוש הנורמות המורכבות של דיני המלחמה, כמעט לבלתי אפשרי. קשה מאד גם ליטול חלק במערכה וגם להשקיף עליה מהצד, זאת בעת ובעונה אחת. אבל כשאנו קוראים את ספרו החשוב והיפה של מנחם פינקלשטיין, ברור כיצד עמד במשימה. כי חייל היושב באוהלה של שירה, מבין היטב שיש לשיר שירת הלל לא רק לכוח, אלא גם למגבלותיו.